

CRKVE TVRĐAVE NA TLU SR HRVATSKE

(Kratki pregled prema knjizi u štampi)

Crkva tvrđava je specifičan oblik fortifikacije, kako u Evropi tako i na našem terenu, funkcijom obrane duboko ukorijenjena u povijesna zbivanja svog vremena.

Nastaje, kao i ostale fortifikacije, u vrijeme najveće društvene nestabilnosti, rivaliteta i unutrašnjih antagonizama u feudalnom sistemu srednjeg vijeka, da bude uporišta u borbi protiv napadača.

Dok se gradovi okružuju obrambenim snažnim zidinama (pošto su stekli privilegije), a u središtu lena istaknuti feudalci grade utvrđene burgove — svoj individualni stan i fortifikaciju, utvrđuju se i sakralni objekti — nastaju utvrđeni samostani, papinski burgovi, crkva u burgu, i naročit oblik utvrde — izolirani oblik utvrđene crkve.

Analizom pojave crkava tvrđava u Evropi uočava se gusta rasprostranjenost takvih fortifikacija na sjeveru Evrope od jedanaestog stoljeća nadalje, na istoku Evrope od trinaestog stoljeća nadalje, dok u centralnoj i zapadnoj Evropi (izuzev južnu Francusku) takvi objekti nisu mnogobrojni i gotovo bismo mogli ustvrditi da su pretežno simboličkog karaktera.

Takav je raspored, međutim, posve shvatljiv s obzirom da je nemirna Evropa u počecima stvaranja zapadnoevropskih država i za vrijeme velike krize »avinjanskog sužanjstva«, velike shizme i stogodišnjeg rata (sve između 1300—1450) imala već svoje utvrđene samostane, papinske burgove, utvrđene gradove i feudalne burgove, gdje se u slučaju potrebe sklanjala čitava populacija. Naprotiv, na rubnim — sjevernim i istočnim, mnogo manje urbaniziranim područjima Evrope seljačka je populacija često utvrđivala crkve (koje su u ruralnim krajevima bile najveće i najčvršće građevine) da im budu »zbjeg« u provalama Vikinga, Normana i gusara sjeverne Evrope, a Mongola i Turaka na istoku.

Za nas je od najvećeg interesa činjenica da se »seoski tip« crkve tvrđave udaljenog švedskog Frieslanda (s kružnim obrambenim tor-

Geografski položaj crkava-utvrda

njeni u zapadnoj fasadi) ili engleskog Norfolka odrazio u ruralnim područjima naše Slavonije, dok se »gradski« evropski tip — sa zaista monumentalnim primjerima, što mogu stajati uz bok evropskim — pojavljuje isključivo u Dalmaciji (i to opet isključivo na otocima).

Već od početka sedmog stoljeća — migracije Slavena na Balkan i Hrvata na zapadni Balkan — te su zemlje, obalna Hrvatska ili Dalmacija i kontinentalna Hrvatska ili Slavonija, bile scene ratova, invazija, masakra, destrukcije. Geografski na križanju iskonskih evropskih putova, kao isturen bastion Zapada prema Istoku, te je zemlje uništavao vihor razaranja nauporediv prema drugim evropskim područjima.

Poslije barbarskih provala prema Jadranu i nakon stabilizacije ranohrvatske samostalne države, ostao je rivalitet Bizanta, s borbom na život i smrt sa zapadnim suparnicima — Hrvatima, Venecijom, hrvatsko-ugarskom krunom u Dalmaciji — a Slavonija se također na-

lazila u neprestanim sukobima između feudalaca i crkvenih magnata — »nobiles i cives i svih njih zajedno protiv kmeta« — dok su se Arpadovići, Habsburzi, Jagelovići (uz feudalce Gisingovce, Joakimovce, Baboniće i druge) preko svih žrtava nadmetali za prijestolje »regnum Croatiae et Dalmatiae et Sclavoniae«.

Godine 1242. zemlju je devastirala tatarska invazija, a renesansa i barok koincidiraju s turskom provalom i venecijanskom okupacijom. Turci su gotovo tri stoljeća držali dvije trećine zemlje, a venecijanska je okupacija nastupila 1409. poznatom kupnjom Dalmacije za 100 000 dukata (Ljudevit Napuljski). Ne treba zaboraviti ni borbe protiv bogumila, pa barok — koji je mrzio i uništavao gotiku — pa devastacije zbog stalnih migracija pučanstva u bijegu pred Turcima, raznošenje kamena sa spomenika zbog gradnje okolnih kuća, a taj se kamen naročito intenzivno odnosi od devetnaestog stoljeća do naših dana, dok su ratovi našeg stoljeća potakli još i nove i tragičnije vandalizme. Ipak je taj naš »antemurale christianitatis« sačuvao odraze velikih evropskih stilova, ostatke dragocjene arhitektonske baštine, svjedočanstva kreativnog duha i originalne kvalitete arhitektonskog stvaralaštva.

Dalmacija je tlo brojnih i originalnih spomenika predromanike, romanike, bogata je još uvijek i spomenicima gotike, renesanse, ali doživljuje nagli pad u vrijeme baroka i prazninu u prvoj polovici devetnaestog stoljeća. Postoji snažan utjecaj mediteranske kulture, a građevni materijal je veoma kvalitetan — »vječni« kamen s dalmatinskih otoka.

Slavonija posjeduje naprotiv rijetke ostatke iz vremena prije provala Tatara, stvaranje je bilo vrlo živo u gotici, a pogotovo u baroku, dok se jedva zna za renesansu. U umjetnosti Slavonije postoji pretežan utjecaj srednje Evrope, a građevni materijal je češće opeka nego kamen, zatim drvo bogatih slavonskih šuma.

Naš srednji vijek, naročito rani, u mnogom je smislu originalna baza na koju se kasnije »nakalemljuju« sukcesivni evropski stilovi, što često međutim ne ometa stvaranje veoma originalnih, mnogo puta hibridnih, arhitektonskih djela.

U okolnostima kad je često biskup general, a župnik vođa gerile, kad je crkva zajedno sa svjetovnom upravom morala preuzimati ulogu i fizičkog branitelja svojih vjernika, nastaju naše crkve tvrđave, od kojih se tridesetak sačuvalo. Njihovu su pojavu prvenstveno izazivale dvije najveće katastrofe — tatarska invazija 1242. i turska osvajanja od petnaestog stoljeća nadalje (1463. pada Bosna, 1480. Hercegovina, 1499. osvajaju makarsko primorje, 1521. Beograd, 1521. Knin, 1523. Ostrovcu, 1526. Osijek i Petrovaradin, 1527. Obrovac na jugu Velebita, 1531. Hercegnovi).

Prva je katastrofa izazvala gradnju fortificiranih crkava u kontinentalnoj Hrvatskoj, druga je uzrokovala fortificiranje crkava i na obali i u unutrašnjosti zemlje

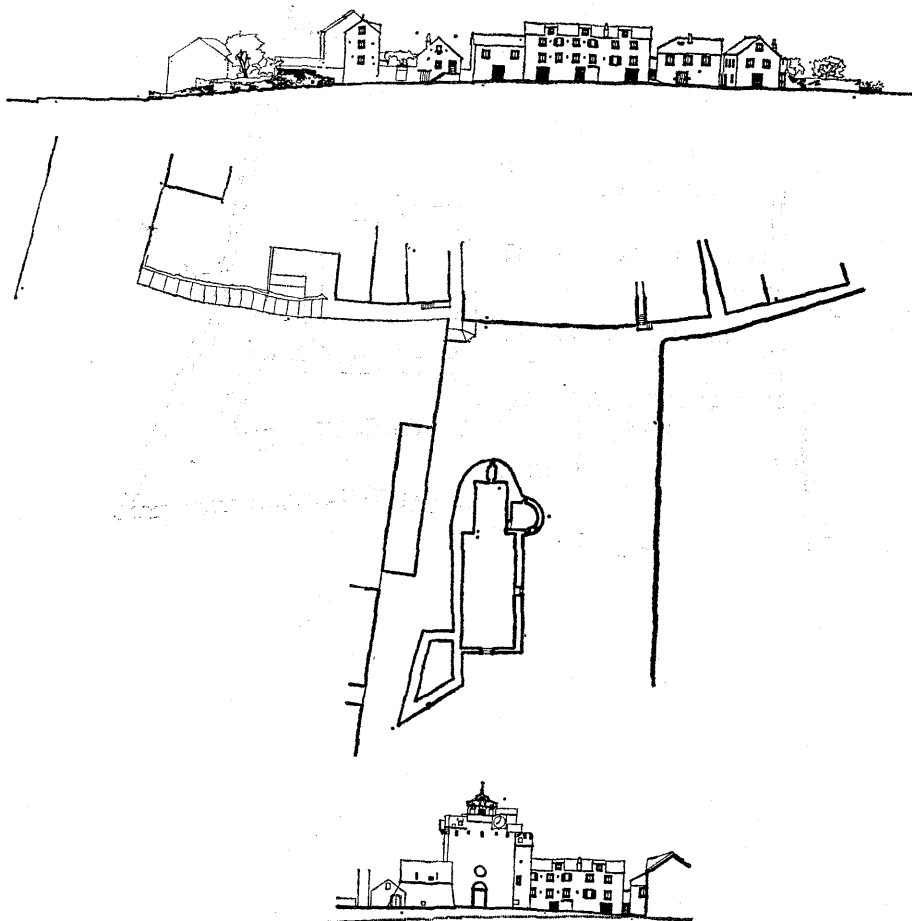
Pojava utvrđenih crkava na dalmatinskim otocima u šesnaestom stoljeću ukazuje na nevolje što su ih trpile neutvrđene aglomeracije naselja izvrnute prepadima turskih gusara. Monaški katolički redovi, koji su preferirali osamu dalmatinskih otoka, shvatili su da postaju neka vrsta stratejskog nasipa protiv osvajačkog vala islama, pa udruženi sa svjetovnim snagama utvrđuju crkve svojih bratovština, poučeni prethodnim brojnim gusarskim provalama uz čitavu istočnu obalu Jadrana. Teško pristupačne spilje nad morem (kao na primjer otočić sv. Andrije kod Dubrovnika) kao skloništa nisu više odgovarale ni svrsi ni broju. A i Dubrovačkoj Republici postaje od vitalne važnosti postavljanje strateških osiguranja na otocima zbog korištenja drvene građe za gradnju ratnih brodova. Gusari, a i senjski uskoci, često su se zaletali na dubrovačke otoke i obale. U svim ratovima između Venecije i Turske, a od Venecije plaćeni hajduci također su uznemiravali dubrovački teritorij. U razdoblju turskih ratova stanovništvo je hrpimice bježalo na otoke. Bilo je, dakle, dovoljno razloga da se baš pretežno na otocima utvrđuju crkve u vrijeme kad su se i kuće pretvarale u kule, a samostani u tvrđave.

Najveće crkve tvrđave nastaju prije ili oko godine bitke kod Levanta (1571) a i dalje se još utvrđuju nakon velikih ratova — kanđijskog (1645) i morejskog (1714). Nakon pada Klisa 1537, posljednje tvrđave na tlu Dalmacije, Turci su učvrstili vlast nad čitavom Dalmacijom, s izuzetkom gradova i otoka pod venecijanskim protektoratom i slobodne Republike Dubrovnik. Monumentalne fortificirane crkve Hvara i Šipana — kao i male crkve kule izvidnice rasute po otocima i uzduž obale — postale su militantne građevine od prvenstvene važnosti.

Mnogi podaci najvažnijih dalmatinskih fortificiranih crkava sačuvali su nam se u zapisima veronskog biskupa Augustina Valerija, kojeg je papa Grgur XII. za svog pontifikata (1572—1585) imenovao »vizitatorom i reformatorom« čitave dalmatinske obale.

Dalmacija posjeduje tri monumentalna objekta utvrđenih crkava — Sv. Mariju od Milosrđa u Vrbovskoj na Hvaru, Sv. Fabijana i Sebastijana u Jelsi na Hvaru i Sv. Duha na otoku Šipanu. Iako ti objekti imaju neke zajedničke karakteristike, u biti je svaki specifičan tip, uvjetovan posebnim lokalitetom, fortifikacijskim funkcijama i stvaralaštvom graditelja. Iako to nisu najstarije građevine svojih naselja, postale su tokom stoljeća njihova karakteristika i važno mjesto opskrbe vodom u cisternama za čitavu zajednicu.

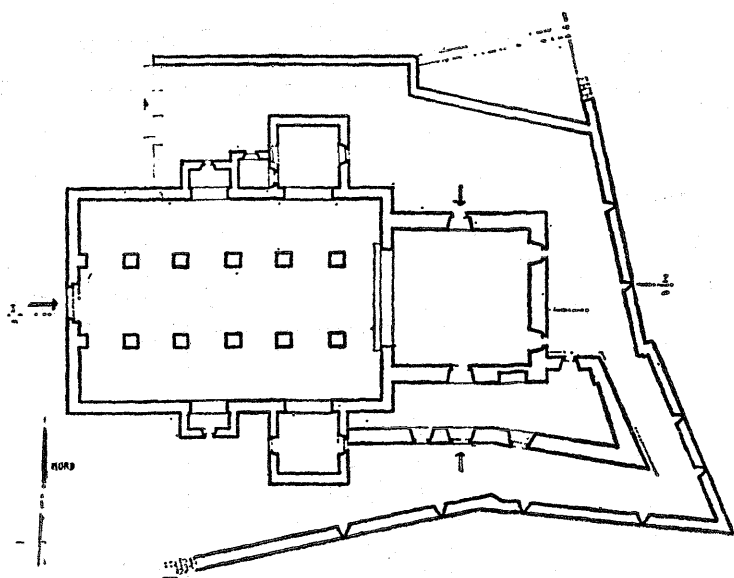
Monumentalna Gospa od Milosrđa u Vrbovskoj na otoku Hvaru podsjeća na vremena kad su stanovnici tog divnog »sakrivenog« mjestanca uz duboko uvučenu luku drhtali od straha pred Polumjesecom i gusarima. Još u poslijeratnim danima nazivali su ga Hvarani »zadnjom rupom na svirali«, dok ga nije suvremeni turizam otkrio, da bi ga danas negativno eksploatirao. Usprkos skrovitosti, okolno je more bilo i suviše nesigurno. Poput nekog čvrstog burga, renesansna se crkva tvrđava diže suvereno nad krovovima na-

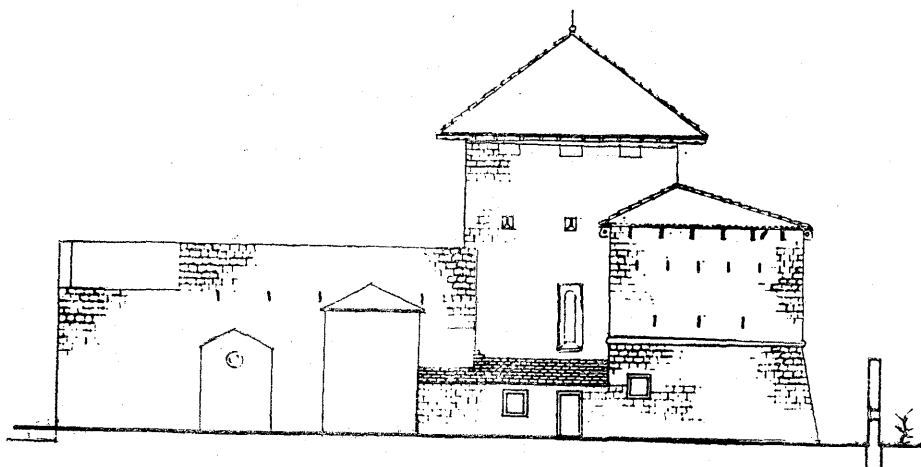
Vrboska na Hvaru položajni nacrt Sv. Marije od milosrđa

selja, izgrađena 1575. na mjestu gotičke crkve iz 1465, dakle prethodnika iz vremena kad su ovdje osnovali naselje stanovnici nedalekog u kopno uvučenog Vrbanja. Snažni grudobrani funkcionalnog karaktera na krovnim platformama svjedoče da su platforme služile artiljeriji, a sekundarna je platforma omogućila čak dva nivoa za pucaње. Koncipirana kao seriozna vojna gradnja, predstavlja i arhitekturu značajne umjetničke kvalitete jednostavnog izražajnog volumena.

Dok crkva tvrđava u Vrboskoj ima polukule nad svetištem i sakristijom, a bastion na sjeverozapadnom uglu, četrdeset godina ranija

Jelska na Hvaru — tlocrt

Jelsa na Hvaru — južna fasada

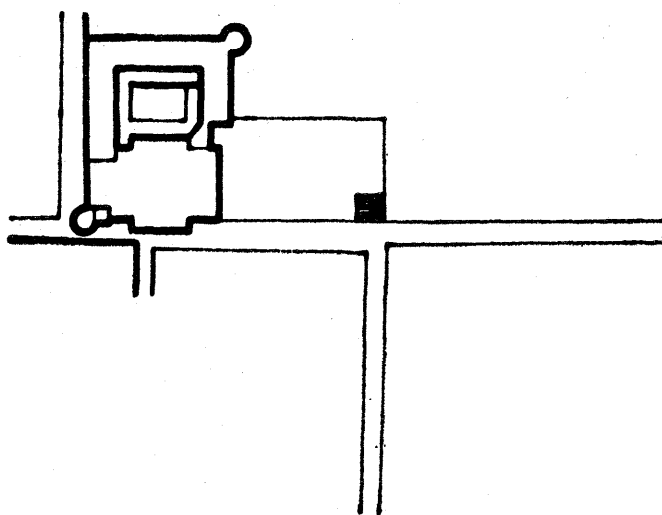
fortificirana crkva u Jelsi (1535) ima drugačiji nacrt. To je crkvena lađa s kulom nad kancelom, koju štiti i isturen bastion. Već 1331. postoji u Jelsi na Hvaru Santa Maria de Ielsa oko koje se postepeno formira naselje iz prvih ribarskih i brodarskih baza, da bi se u petnaestom i šesnaestom stoljeću razvilo u samostalnu aglomeraciju s preko tisuću stanovnika. Zahvaljujući bogatstvu ribolova, moćna je bratovština Sv. Fabijana i Sebastijana fortificirala crkvu 1535. što je bio mudar potez, jer je utvrđenje uspješno obranilo naselje za napada Uluč-Alije 1571. godine. Crkva je nešto manja i u smislu vojnog umijeća manje »moderna« od one u Vrboskoj. Originalna je jezgra gotički brod (prije 1331), sporedne su lađe dodane u petnaestom stoljeću, objekt je fortificiran 1535, okružen okolnim obrambenim zidom 1573, a sakristija i kapela su dodane u baroku. U devetnaestom je stoljeću pročelna fasada neorenesansno preoblikovana.

Turci su napali 1571. i Stari Grad na Hvaru. Spalili su crkvu Petra mučenika, ali je zvonik preživio, te mu je dodana masivna kružna kula. Vjerojatno je i Sv. Jerolim, na suprotnoj strani starogradske zaljeva, služio kao fortificirana crkva.

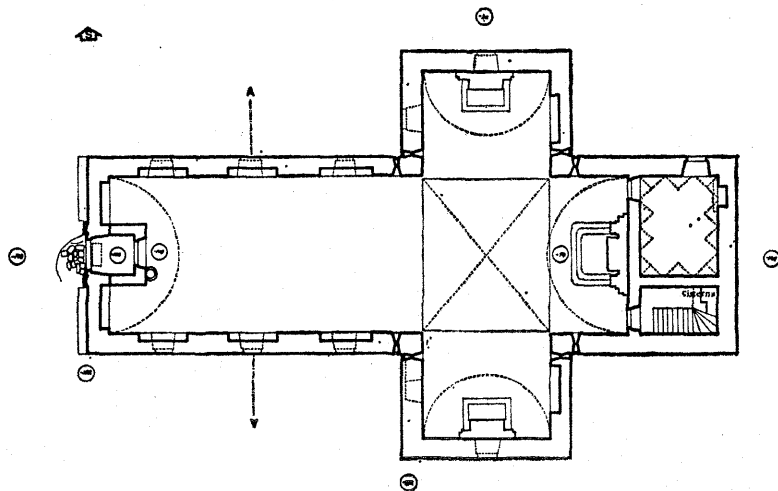
Crkva sv. Duha na Šipanu je monumentalna konstrukcija u obliku latinskog križa. Sagrađena je oko 1577 (to je godina kad Skočibuha gradi u nedalekom Suđurđu svoju kulu) da obrani otok Šipan, dio Dubrovačke Republike. Objekt kontrolira s kosine brijega cestu iz luke u plodnu unutrašnjost. Gradila ga je bratovština sv. Marije od Pakline, dok nacrt odaje ruku individualnog umjetnika kreatora. Specifična su osobina građevine dva vertikalna kanala nad glavnim ulazom za bacanje kamenja s krovne platforme, što potpuno blokira pročelni ulaz od neprijateljskih napada. Pravokutno izolirano predvorje brane i puškarnice s boka, a u zidu tik do križišta puškarnice u razini prizemlja kontroliraju uglove između broda i transepta. Uz kancelu se nalazi, izvana nezapaženo, kula stepenište i cisterna, što je sličan smještaj obrambenog čvora kao kod primjera u Jelsi. Građevina djeluje snažnom masom, artikuliranim jedinstvenim prostorom i lijepom pravilnom zidnom strukturom.

Uz spomenute monumentalne primjere iz Dalmacije postoji niz malih fortificiranih crkvice zapravo kula izvidnica ili stražarnica, kao što su Sv. Rok na Lopudu, Sv. Josip (Nikola) na Mrduljici između Brača i Šolte, Sv. Križ na Badiji (vjerojatno romanički), obrambeni su grudo brani dodani u razdoblju turskih napada pre-romaničkoj crkvi sv. Nikole u Prahuljama kraj Nina, a po svoj prilici i Gospa od Planice na Visu kod Komiže imala je obrambenu funkciju. Ti i niz drugih neupadljivih objekata s izvanrednim pregledom okoline, mogli su uspješno signalizirati dolazak neprijatelja.

Dalmatinski primjer s fortificiranim zvonikom u crkvenom korpusu jesu Sv. Bartul u Petrčanima, Sv. Mihovil na Ar-

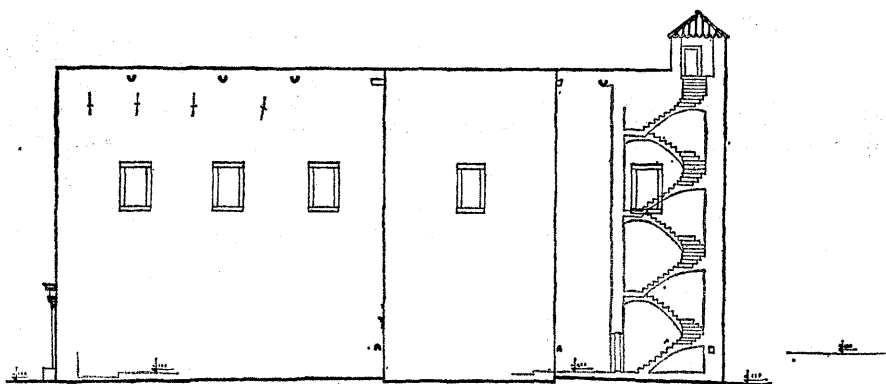
Stari grad — Hvar. — Položajni nacrt

Sv. Duh — Šipan — Tlocrt prizemlja

handelu, zatim s naknadno izgrađenim fortifikacijskim zvonikom na stariju crkvu: Sv. Mihovil u Miranju, Marija od Milosrđa u Šćedru na Hvaru, Sv. Petar Podvelebitski, a postoji i primjer potpuno odvojenog zvonika, kao što je Sv. Duh u Tisnu na Murteru. Tu su kasno-renesansnu kulu (1680—84) gradili domaći graditelji Vicko Drobnjak i Vicko Foretić iz Korčule.

Djelomično su utvrđeni primjeri: župna crkva u Postirama na Braču, dominikanska crkva sv. Nikole u Korčuli, Marija od Karmina u Orebićima, te najmlađa crkva tvrđava, Sv. Rok u Komiži na Visu.

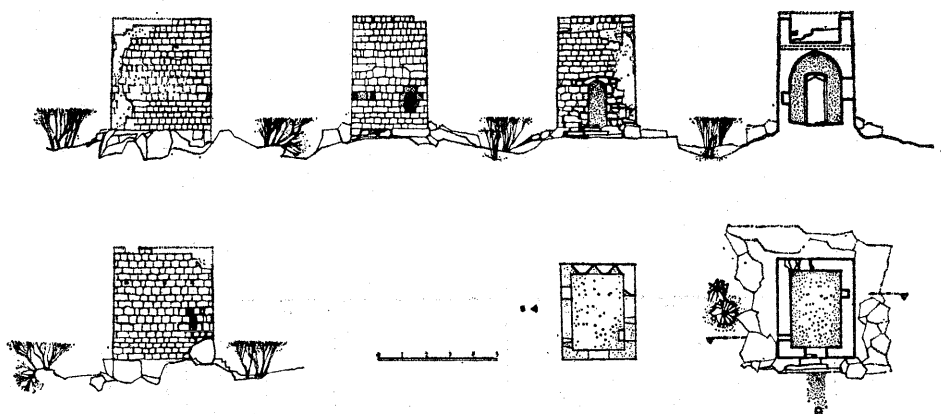

Južna fasada — Sv. Duh na Šipanu

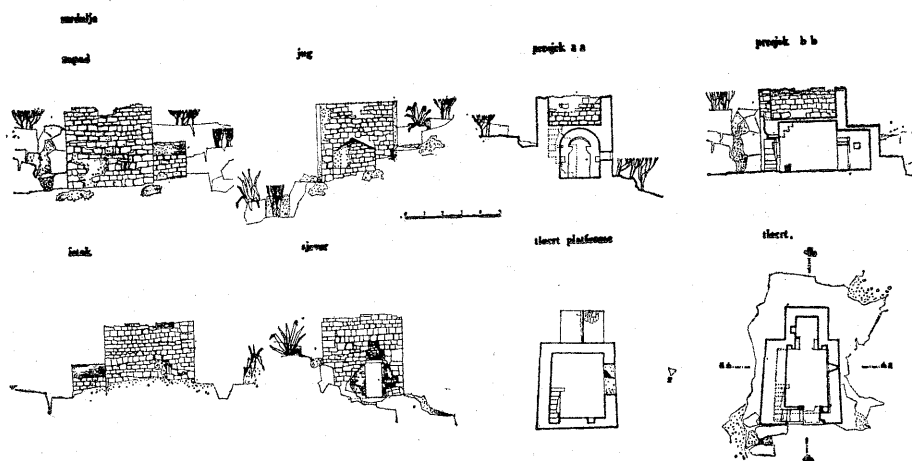
Dalmatinske crkve tvrđave nisu nastale u naseljima u vrijeme njihova osnivanja, ali su postale njihova karakteristika tokom stoljeća i važna mjesta s osiguranom dobrom vodom u prostranim cisternama. Nisu se gradile samo zbog crkvene ili samostanske sigurnosti nego zbog opće građanske zaštite, a vlasti su naređivale da se stalni dio opatijeskog prihoda troši na uzdržavanje i usavršavanje obrambenih elemenata takvih objekata.

Mnoga odvažna »primitivna« rješenja prethodila su kasnijoj savršenoj tehnici. Oslobođeni tipizacije, pretežno komponirani od kućinih i cilindričnih oblika, volumeni tih fortifikacija rijetko pokazuju iste forme, nego se svrstavaju prema potrebama što ih diktira teren, orijentacija, građevne mogućnosti i smisao za praktičnost. Zidne su površine gole i ravne, ali detalji arhitekture — profili, lukovi, doprozornici i dovratnici u stilskim oblicima — pokazuju da su graditelji vladali stilskim rječnikom svog vremena.

Naši otočni kamenolomi Brač, Korčula, Čiovo i Lavdara, a na otočiću Vrbniku je postojala kamenarska bratovština koja

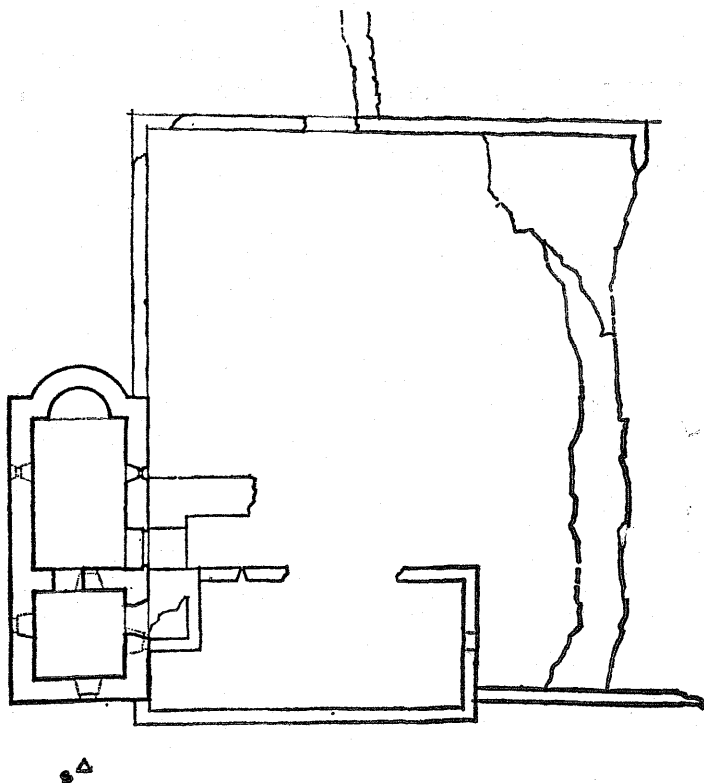

Sv. Rok, Lopud, Tlocrti, presjek i pogledi

Mrdulja, Sv. Josip, Tlocrti, presjeci i pogledi

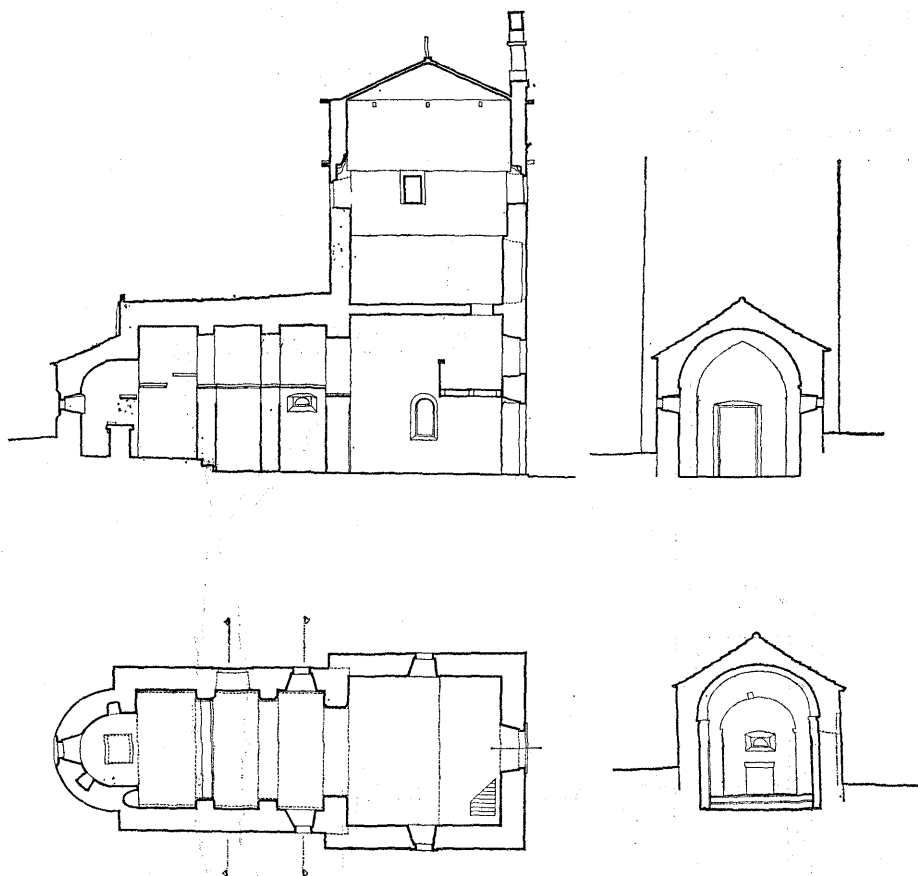
je kamenje osim po Dalmaciji izvozila i na Daleki Istok, pa i u sâm Carigrad. Bezbrojne su palače i crkve dalmatinskih gradova, pa i talijanskih, izgrađene iz bračkog, hvarskog i korčulanskog kamena, a već je Dioklecijan izradio Spalato dovozima kamena s Brača. Otoci su bili i izvor drvene građe, puni brestovine, hrastovine, dubovine, jelovine, borovine i ariševine, a služili su i kao neka vrsta ka-

Sv. Bartul, Petružane, — položajni tlocrt

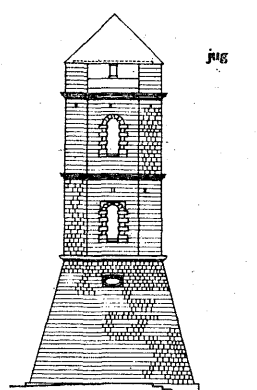
rantene. Strane su lađe stizale s teretima žitarica na dubrovačke otoke i tu čekale na prodaju u Dubrovniku. Sve su to dobri razlozi za pojavu utvrđenih crkava upravo na otocima, prije ili oko bitke kod Levanta, kao i za sljedećih velikih ratova (kandijskog i morejskog), nakon kojih se Dalmacija postepeno oslobodila Turaka.

Kako je već prije spomenuto, najranije slavonske fortificirane crkve izgrađene su povodom tatarske invazije 1242, nakon što je

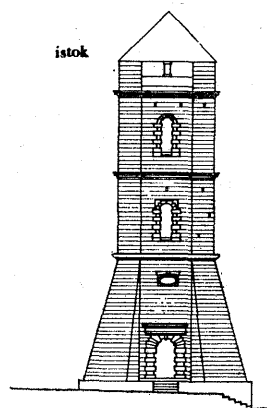

Sv. Mihovil u Miranju. Tlocrt i presjek

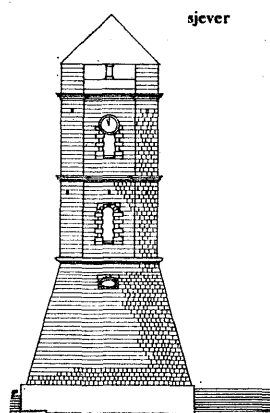
Bela IV. potaknuo podizanje svjetovnih i sakralnih utvrda. Zatim već krajem četrnaestog stoljeća (1391) Turci provaljuju prvi put u Slavoniju i prodiru sve do Mangjelsa, čiju su opatiju jedva obranili Morovići. Nakon nikopoljske bitke bila je razorena Mitrovica, poharan Srijem i odvedeno mnoštvo roblja, a između 1400. i 1483. spominje se još nekoliko provala. No sve su te provale bile tek predigra velikom ratu, koji je započeo padom Beograda (1521) i završio mohaćkom bitkom 1526. Sandžak je u Požegi osnovan 1538, u Čazmi 1542, zatim se spominje u Pakracu i Cerniku, redovito je i u Iloku, zatim u Mitrovici. Narod bježi, jer se inače hrpimice prodaje u roblje, a nakon rata za oslobođenje i karlovačkog mira 1699. ipak još

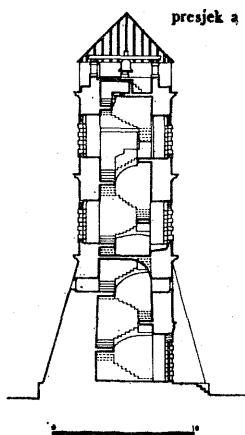
jug

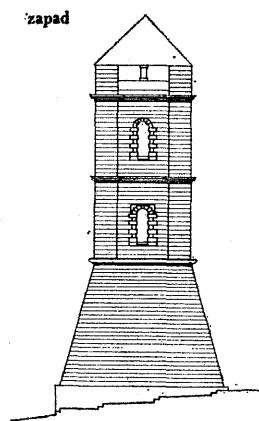
istok

sjever

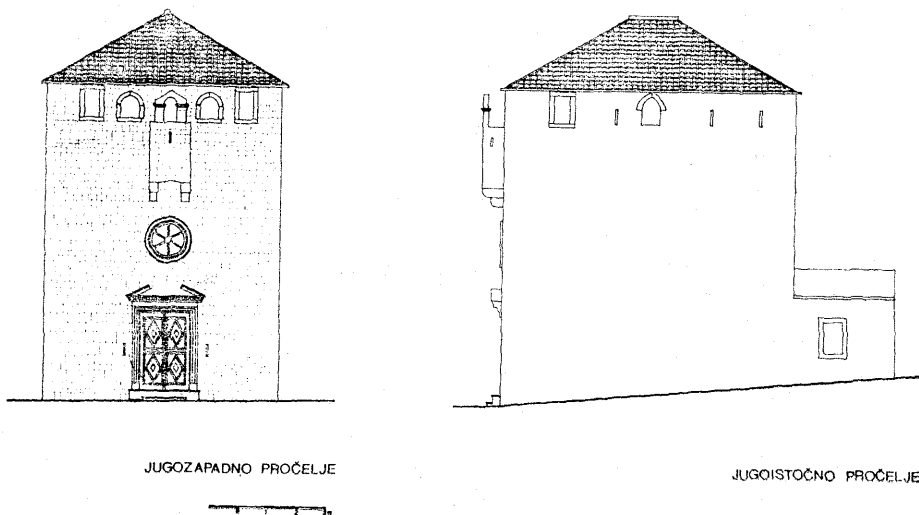
presjek a a

zapad

Tisno na Murteru, Sv. Duh — presjek i pogledi zvonika

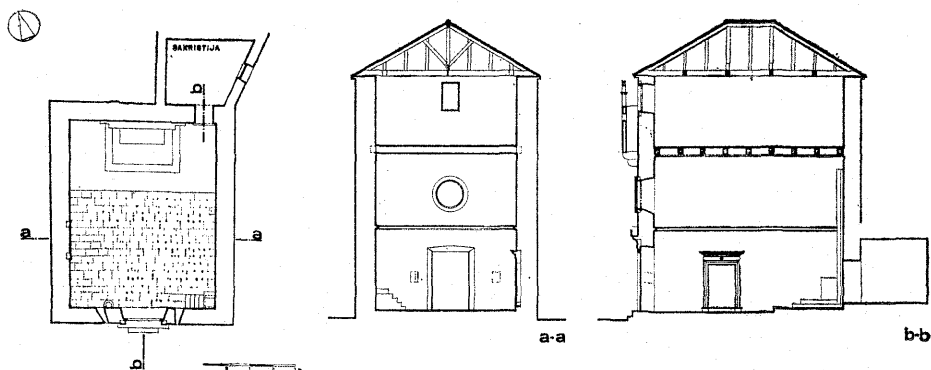
slijede vojnička i hajdučka nasilja. Česti katastrofalni prolasci vojski s kulminacijom turske najezde razarali su arhitektonske spomenike, čiji tek jadni fragmenti svjedoče da je u Slavoniji postojao niz rano-romaničkih građevina, što i ne začuđuje s obzirom na to da se je u tim krajevima vrlo rano proširilo kršćanstvo. Historijski se za Mursu utvrđuje biskupija u četvrtom stoljeću, ali je mogla postojati i prije, zatim u Cibalama (Vinkovci), Sirmiumu (Sremska Mitrovica), Singidunumu (Beograd), Brassiani (Petrovci kod Rume). Kršćanstvo se širilo Slavonijom i Srijemom za Konstantina Velikog, prvog rimskog kršćanskog imperatora, i za njegovih sinova.

Sv. Rok Komiža — jugoistočno i jugozapadno pročelje

Krajem jedanaestog stoljeća bilo je u Hrvatskoj do trideset samostana benediktinaca, koncem dvanaestog stoljeća javljaju se u donjoj Slavoniji. Tada dolaze cisterciti, ivanovci, augustinici, zatim dominikanci, pa najposlije franjevci, koji čak preživljuju tursku najezdu. U gornjoj Slavoniji smjestili su se pavlini.

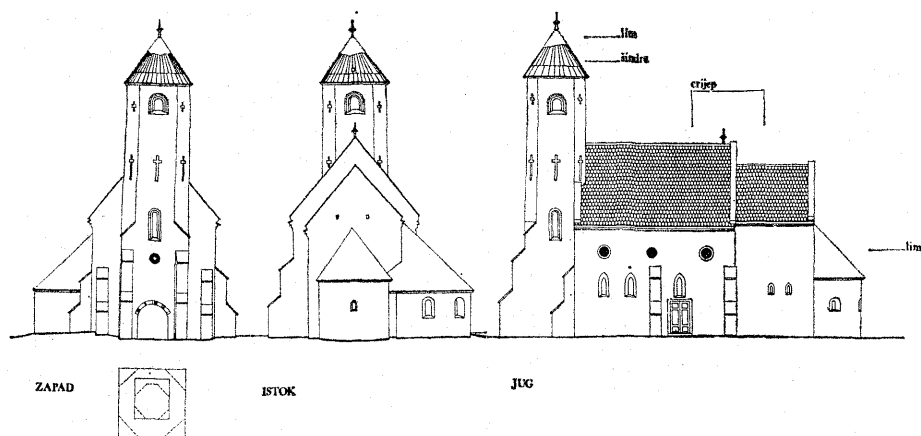
Seobe, najezde, ukrštavanja, ratovi, revolucije, uzajamna prodiranja — sve su to bile stalne krute realnosti slavonske ruralne populacije (baš kao i populacije evropskog sjevera i istoka), što je stvorilo kod stanovništva potrebu da se izrazi prema svojim mogućnostima: seljaku je bila najveća i najčvršća zgrada crkva — seoska crkva, pa je on utvrđuje da mu bude u nevolji posljednje utočište.

Sv. Rok — Komiza — tlocrt i presjeci

U tom je smislu naglašena »srijemska grupa«, koja danas privlači pažnju stručnjaka bez obzira na skromnije dimenzije, jer je monumentalno romaničko crkveno graditeljstvo južnoslavenskog panonskog prostora sačuvao tek u tragovima i fragmentima Rudina, Glogovnice, Arače, Topuskog, Banoštra i drugih naslućenih kompleksa.

Marija u Moroviću i Bartul u Mikanovcima imaju utvrđen zapadni toranj, koji se tip nalazi u udaljenoj sjevernoj Evropi, zatim u Porajnju, donjonjemačkom i nizozemskom području, a naročito u Transilvaniji (Sedmogradska — Siebenburgen).

Sv. Majka Božja, Morović — zapadno, istočno i južno pročelje

Transilvaniju su naime početkom trinaestog stoljeća naselili Sasi, germanski obrtnici kolonisti s područja donje Rajne, Flandrije, Saske, Šlezije i Bavorske. Sase koloniste nalazimo i u Slavoniji, pa čak i u Pokuplju. Ti kolonisti nisu ovu arhitekturu toliko nosili u sebi koliko »sa sobom«, prenoseći je iz evropskih ruralnih područja u istočne rubne ruralne mađarsko-panonsko-transilvanske prostore.

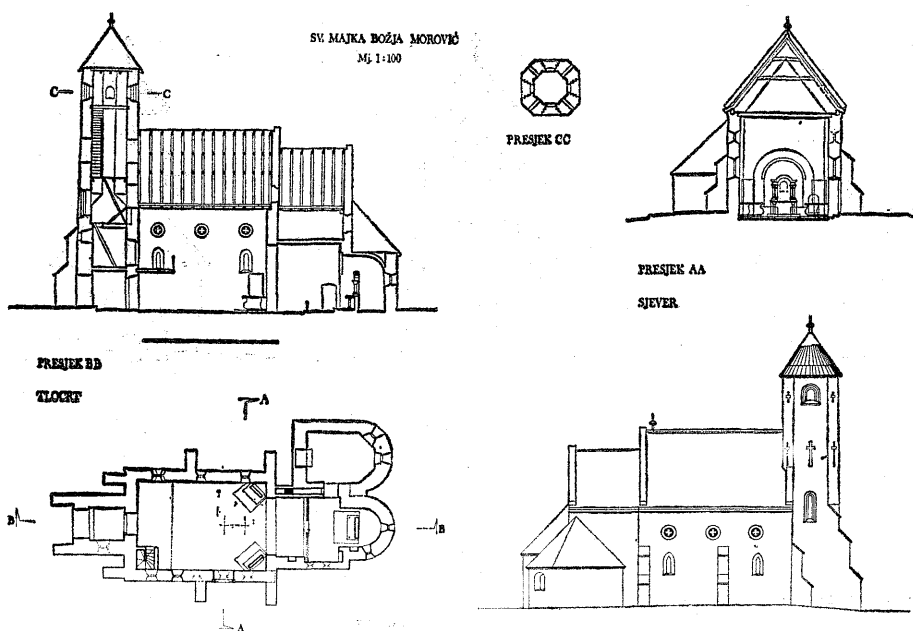
Da se može toliko sugestivno komparirati tip udaljenog sjevera sa slavonskim tipom možda nije u tolikoj mjeri pitanje morfološkog utjecaja koliko sličnog društvenog ritma i ekonomskih mogućnosti onog pravog narodnog puka, vezanog za zemlju. U skromnim uvjetima taj seljak ipak pokazuje snagu svog vremena, pa toj svojoj ruralnoj arhitekturi udara pečat umjetnosti.

Crkva sv. Marije u Moroviću pokazuje izmiješane elemente romanike i gotike, datira vjerojatno iz oko 1300. Fortificirani su elementi toranj u pročelju broda i apsida s tajnom komorom iznad svoda. U borbi protiv bogumila objekt je dobio obrambeni toranj i znatnu prigradnju, ali su se sačuvali i stari dijelovi, premda su nesretne restauracije mnogo toga zbrisale zauvijek. Crkvu su temeljito uništili Turci 1664, obnovljena je 1723—25, nakon čega je uslijedilo još devastacija i obnavljanje. Iako građena od opeke, ta crkva tvrđava pruža monumentalan utisak svojom »gotičkom visinom«.

Crkva sv. Bartula u Novim Mikanovcima zadržala je također prastari kružni toranj u pročelju, organski povezan s korpusom crkve, jedinstven te vrsti kod nas. Tri mala prozora crkvenog broda i detalji zvonika govore o miješanju romaničkih i gotičkih oblika, a trostrana gotička apsida i vanjski kontrafori dodani su u produženju na prvotno romanički korpus. Barok je crkvu restaurirao, dodao južnu kapelu, možda obnovio i vršak zvonika. Grb i natpis Petra Bakića nad zazidanim ulazom južne fasade upućuje na datum barokizacije, 1731. god.

Majka Božja na Groblju u Bapskoj pokazuje prvotnu romaničku kapelu i polukružnu apsidu ukrašenu romaničkim ornamentalnim vijencem od opeke, na koju je dozidan gotički dio (spominje se 1398), a možda već i zvonik, koji je u tom slučaju kasnije »popravljen«. Unutrašnje uređenje svodova i nosača djelo su baroka, kao i lopica, no po svojim starim dijelovima crkvice predstavlja jedan od najkvalitetnijih spomenika romanike u Slavoniji. Relativno debeli zidovi, ulaz kroz zapadni toranj, visoki prozori poput strijelnica ukošeni prema van, pokazuju da je graditelj unatoč malog mjerila razmatrao defenzivne mogućnosti. Crkveni obrambeni elementi često se interpretiraju više simbolički nego realistično, više kao znak militantne vjere naroda, pa su često takvi objekti kao simbol bili uspješni, dok pravoj obrani i ne bi mogli služiti.

Druga je grupa fortificiranih crkava Slavonije konstruirana za vrijeme turskih invazija. Polukružna kula dodana je vrhu poligonalne kancele ranogotičkoj crkvi sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu, objektu iz prve polovine četrnaestog stoljeća. U Brod-

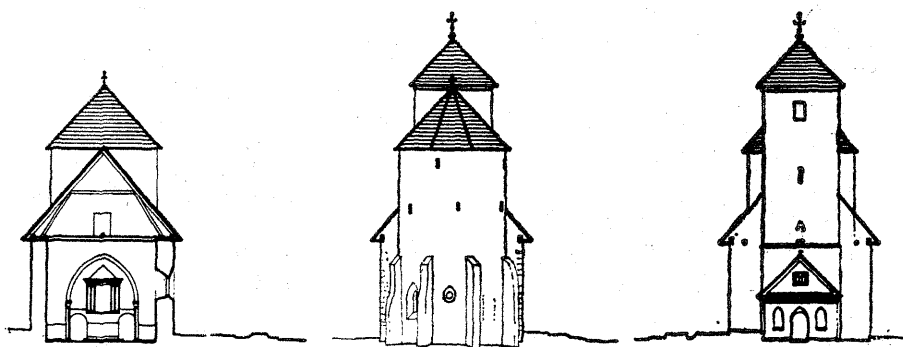
Sv. Majka Božja, Morović — tlocrt, presjeci i sjeverni dio

skom Drenovcu datira život slavenskog doseljenika sve od najtamnijih vremena, ali i on kao i Avar samo su slijedili lokaciju prehistorijskog čovjeka na gradini, koja će u kasnijem srednjem vijeku poslužiti kao postament crkvi tvrđavi »svetog ratnika Dimitrija«. U interijeru iznenađuje kvaliteta detalja, koja nadilazi prosječni rustični nivo.

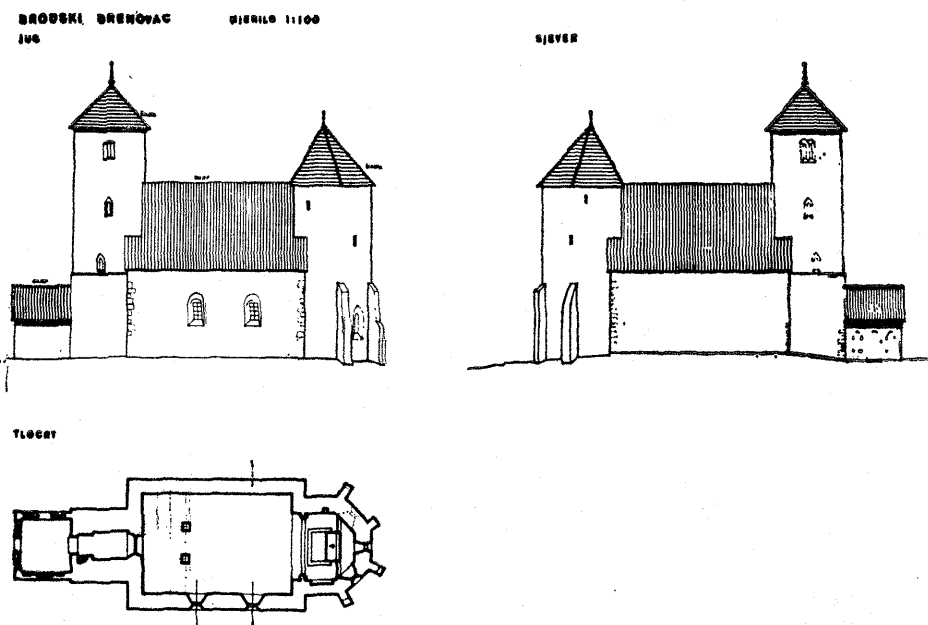
Snažan zvonik fortifikacijskog karaktera, kasnije restauriran, dodan je kasnogotičkoj crkvi u Kobašu (Sv. Marija).

Postojala je zatim i čitava grupa utvrđenih crkava sjeverozapadne Hrvatske, od kojih se sačuvao samo zapadni toranj u pročelju ili fortificirani toranj nad južnom kapelom. I te preoblikovane crkve ipak su zadržale karakter romaničkog shvaćanja prostora, što je glavni kriterij za stilsku valorizaciju, jer svako razdoblje osjeća prostor bitno na svoj način.

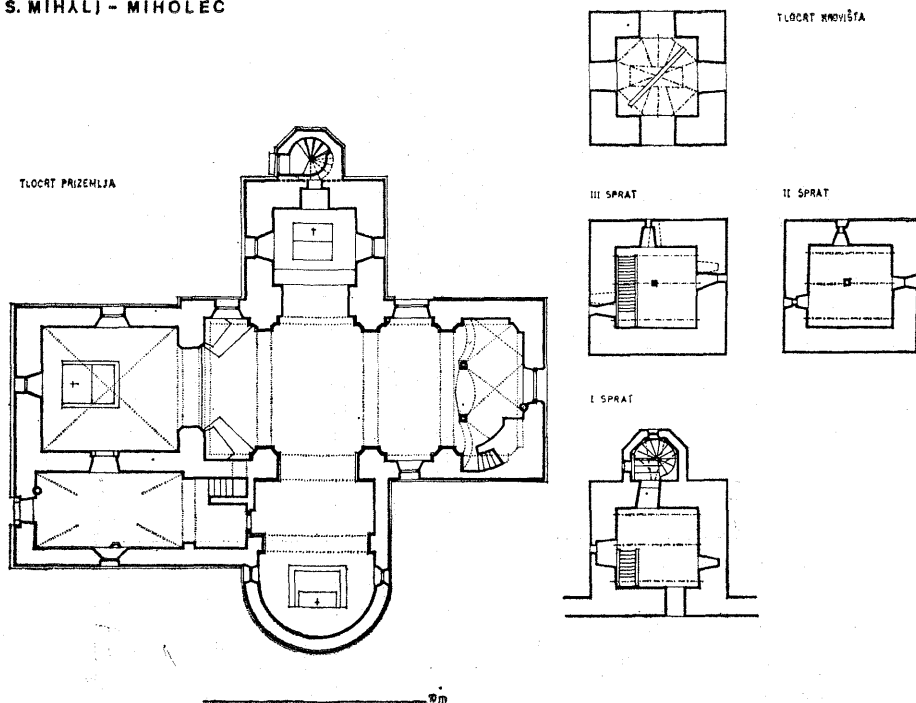
Sjeverozapadna kontinentalna grupa tipološki očituje dvije varijante: utvrđivanje frontalnog zapadnog tornja, odnosno utvrđivanje tornja nad južnom kapelom. To su Miholec, Orehovec, Glogovnica, Nova Rača kod Bjelovara, Brdovec, Zajezda, Sv. Ivan na Gorici, i niz drugih primjera, koje još treba istražiti i dalje tipološki svrstavati prema po-

Sv. Dimitrije, Brodski Drenovac — zapadno i istočno pročelje i presjek

Sv. Dimitrije, Brodski Drenovac — tlocrt, južno i sjeverno pročelje

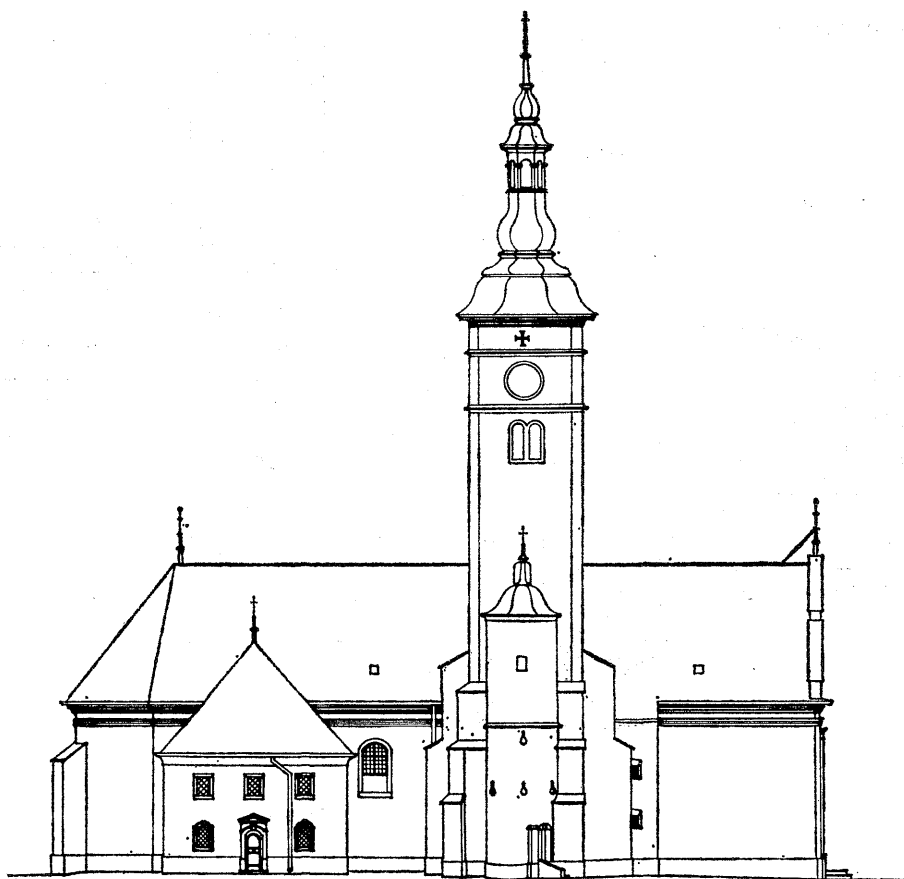

Sv. Mihalj, Miholec — tlocrti

stavi zvonika ili dodane kule. U Miholcu kraj Križevaca dodana je snažna kula nad prostranom južnom kapelom gotičke crkve. Na baroknoj crkvi u Novoj Rači (1720) sačuvan je kasnogotički toranj sa stepenišnom kulom i strijelnicama. Tri niža sprata tornja Sv. Vida u Brdovcu posjeduju strijelnice. To fortificiranje, čini se, datira iz druge polovice šesnaestog stoljeća zbog turskih provala i seljačkih buna u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Ima još nekoliko spomenika u Hrvatskom zagorju, Podravini i drugdje, koji čekaju na proučavanje, a postoji još mnogo otvorenih pitanja.

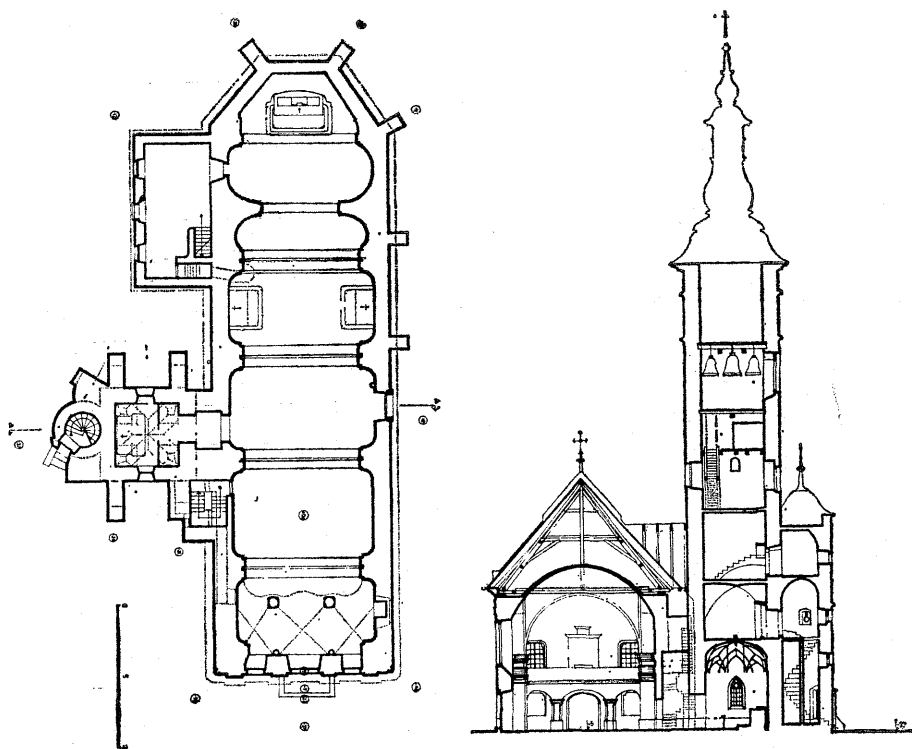
Posebnu grupu predstavljaju uvrđeni zvonici istarskih gradića, koje u ovom pregledu tek dotičemo, ali će o njima biti još govora nakon egzaktnih arhitektonskih snimanja i arheološko-povijesnoumjetničkih proučavanja.

Dok sve do prve polovice dvanaestog stoljeća Venecija zaobilazi Istru — u težnji za istočnom obalom Jadrana — zbog jakog zaleđa njemačkih feudalaca, nakon tog razdoblja ipak u nju prodire i su-

Sv. Marija Bogorodica, Nova Rača kod Bjelovara — sjeverno pročelje

kobljuje se s gradskim komunama, koje su ionako u zamršenim prilikama česte izmjene gospodara sve do prelaza pod vlast Habsburgovaca 1466. godine. Stoga je područje Istre bilo u zreлом srednjem vijeku izloženo prodoru sjevernoevropskih utjecaja, vezanih uz njemačke i austrijske feudalce, a i prodoru italskih utjecaja sa strana Akvileje i Venecije. Uz razvoj feudalizma u toku relativne stabilizacije privrednog života, ekonomski prosperitet Istre ponovo izgrađuje naselja i gradiće. Popravljaju se, izgrađuju bedemi, te su značajni zahvati učinjeni u Humu, Boljunu i Završju u smislu fortificiranih sakralnih objekata. Situירani na brežuljcima čunjastog oblika, mnogi istarski gradići formiraju u to vrijeme koncentrični sistem uličnih tokova usporedo s tokom bedema ili formiraju longi-

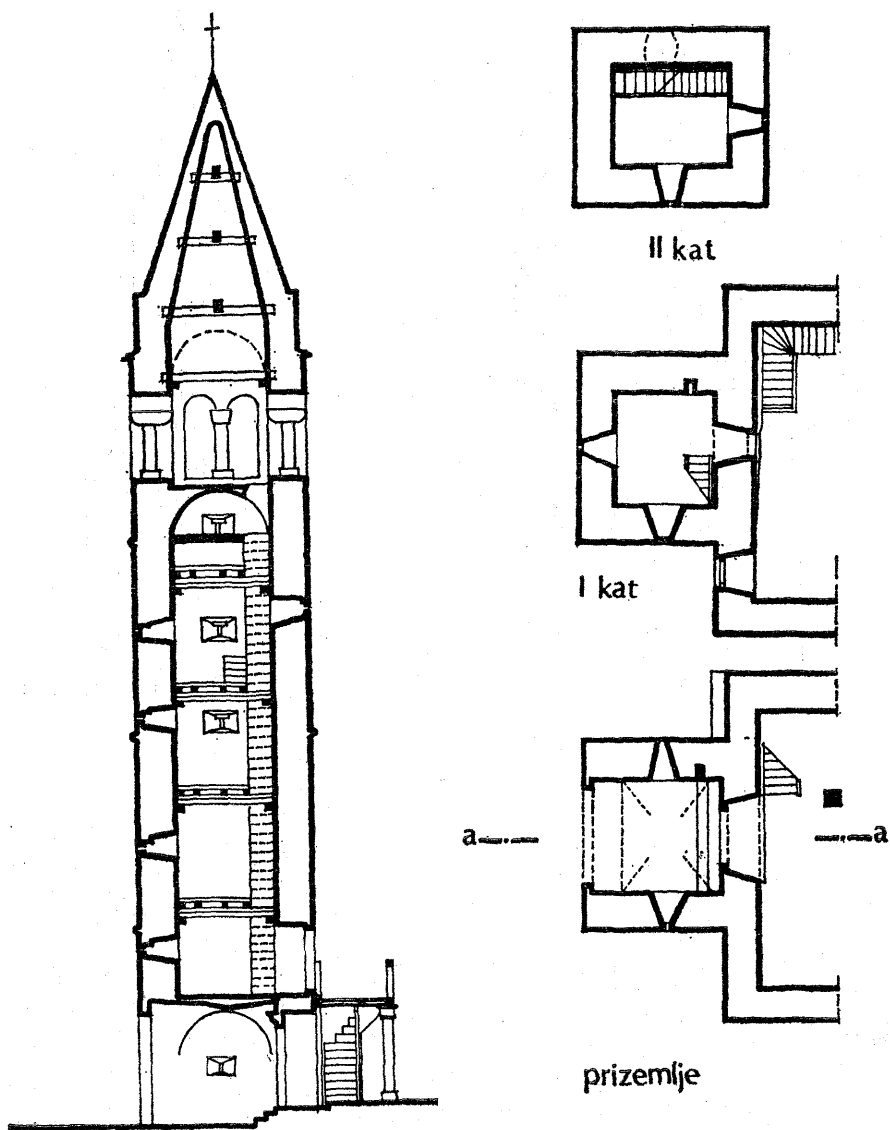

Sv. Marija Bogorodica, Nova Rača kod Bjelovara — tlocrt i presjek

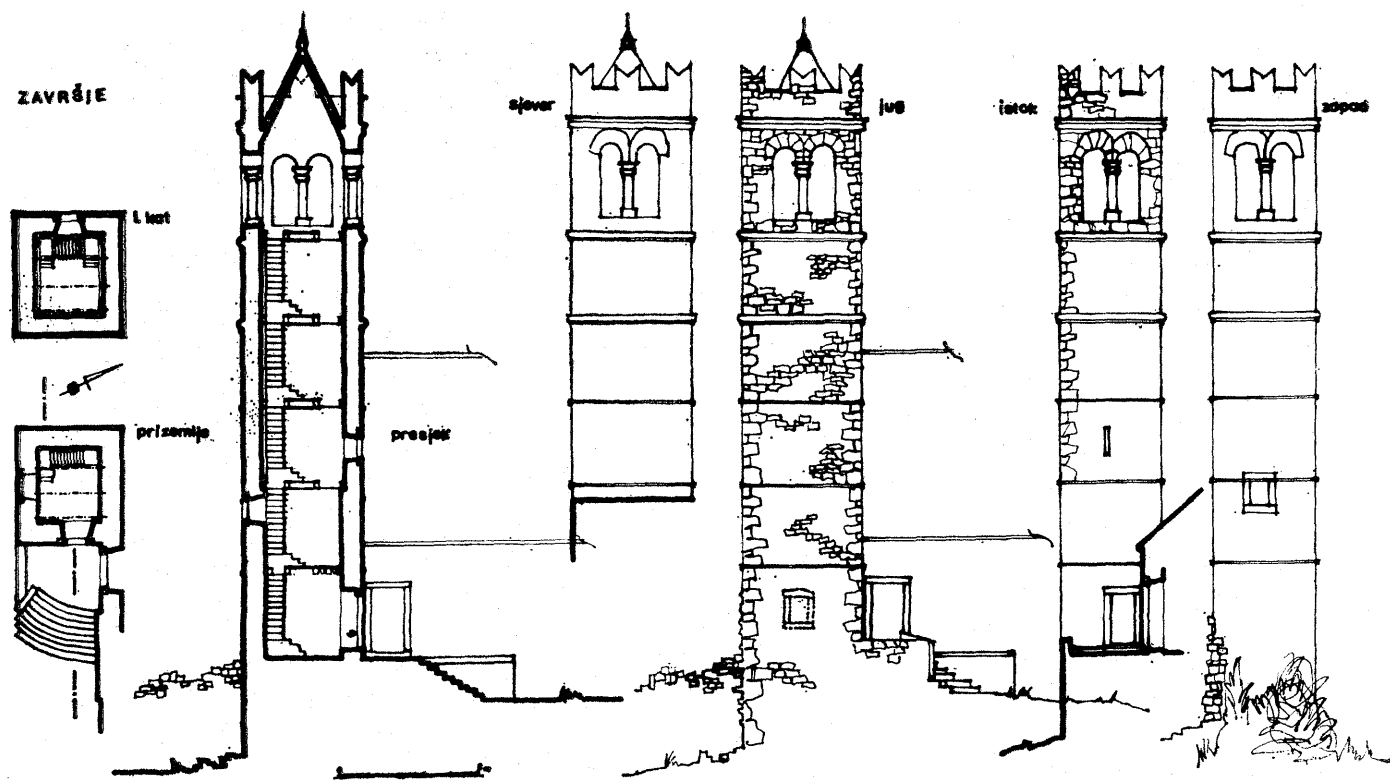
tudinalnu urbanu strukturu duguljastih utvrđenih hrptova brežuljaka. U oba su to slučaja dominantne, teško pristupačne strmine s markantnom postavom akcenta — zvonika — što izražava još i danas specifičnu ljepotu obrisa citadele istarskih gradića. Unatoč stilskih izmjena — romaniku i gotiku postepeno potiskuje renesansa — istarski su gradići zadržali karakterističan izraz, koji odaje i razumljivu povezanost uz opća evropska zbivanja, ali i specifično oblikovanje razvijeno u slavonskoj pozadini.

U sklopu bedema kraj gradskih vrata (1562) u Humu uzdiže se istaknuta masa starijeg zvonika i crkve, za koju je poznato da ju je gradio 1609. majstor Juri Gržinić, a klasicistički je preoblikovana 1802. Zvonik s fortifikacijskim elementima pripadao je po svoj prilici gotičkoj crkvi, a možda vuče porijeklo čak iz romanike.

Uz snažan kaštel (15—16. st.) razvilo se dobro sačuvanim gradskim bedemima opasano naselje Boljun, na čijem se sjevernom rubu nalazi gotički sakralni objekt s prigradenim fortificiranim zvo-

Sv. Juraj, Boljun — tlocrti i presjek

Sv. Marija od Ružarija, Završje — tlocrti, presjek i pročelja

nikom Sv. Jurja, sa strijelnicama nad ulazom i rustikalnom ložom. Kad se prouče vizitacije, koje su tu vršili pulski biskupi, kao i prvi opis Boljuna s grafikom Valvazora, upoznat ćemo bolje tu i ostale sakralne fortifikacije Istre.

Naselje Završje je zbijeno na vrhu omanjeg brežuljka, koji s tri strane nadvisuju viši bregovi, dok je južna strana otvorena prema dolini Mirne. Prilagodivši se stožastoj konfiguraciji terena, gradić završava visokom vertikalom zvonika Sv. Marije od Ružarija, kule s kamenim prsobranima, koja dominira čitavim okolnim ambijentom.

Taj je romanički zvonik iz trinaestog stoljeća uz južnu fasadu crkve rastvoren tek u posljednjem katu polukružnim biforama, iznad kojih sačuvana kamena krenelaža nadopunjuje obrambeni karakter objekta.

Među arhitektima naših crkava tvrđava imamo i domaća imena, no i tamo gdje se smatra da je glavnu koncepciju dao arhitekt stranac, radove nesumnjivo realiziraju domaći klesari i graditelji. Oni su upravljali svoja nastojanja da primarno zadovolje funkciju, da stvore maksimalnu mogućnost obrane, ali nisu zanemarivali ni estetske aspekte, te su vrlo dobro poznavali vokabular oblika romaničkog, gotičkog, renesansnog i baroknog stila. Dakle, iako arhitektura fortificiranih crkava odaje estetska shvaćanja svojih razdoblja, ipak uvijek prvenstveno naglašava najvažniju efikasnu funkciju obrane, te je u tom smislu program uvijek isti, pa te crkve možemo smatrati povezanom porodicom, bilo da se radi o razdoblju romanike, gotike ili renesanse.

Jednostavni oblici, sklad proporcija i isti obrambeni elementi uporno prate tu izgradnju kroz sva razdoblja. To naročito vrijedi za tip utvrde crkve, koji je relativno rijedak, dok naknadno utvrđenih crkava ima posvuda, i kod nas i u Evropi, pa i u Novom Svijetu.

Crkve tvrđave nigdje se nisu razvijale jednakomjerno, neka ih područja posjeduju, druga potpuno izostavljaju. Taj se militantni sustav u pravilu ne pojavljuje u Evropi prije kižarskih ratova. Kako su križari donijeli s Istoka neke fortifikacijske elemente do tada nepoznate Evropi — kao što su mahikule i »cvinger« — tako je i obrambena orijentalna arhitektura inspirirala utvrđivanje crkava na Zapadu. Kako je već uvedno spomenuto, ti se objekti pretežno izgrađuju na sjevernim i istočnim — dakle rubnim i perifernim — područjima Evrope, gdje ih podiže seljačka populacija, jer su ti objekti u ruralnim područjima najčvršća i najveća arhitektura, dok u urbaniziranim evropskim područjima nije izražena potreba za takvom specifičnom formom utvrde, jer tu postoji niz drugačijih fortifikacija.

»Seoski tip« crkve tvrđave udaljenih evropskih krajeva pojavljuje se u ruralnim područjima naše Slavonije, a u Dalmaciji je postojala osobita obrana onih područja koja nisu posjedovala bedeme obalnih gradova, jer im je granicu predstavljalo more: to su naši otoci, koji su nam sačuvali do danas monumentalne, kao i manje po mjerilu ali

jednako kvalitetne, spomenike utvrđene crkve, a gradi ih također ruralna otočna populacija. Evropska se pravila potvrđuju i u našim krajevima.

Kad se proučene utvrde crkve postave na geografsku kartu (i intepoliraju među njih još utvrđeni samostani i crkve u burgu), naziru se stanovite grupe, koje će dalji istraživački rad još preciznije tipološki svrstati.

To je u prvom redu otočna grupa, isključivo realizirana na otocima od Arhandela iznad Splita do dubrovačkih otoka, zatim obalna grupa u zaleđu Zadra, koja tipološki pokazuje tri oblika: jedinstvenu koncepciju utvrđenog zvonika i crkvene lađe, naknadno dograđen obrambeni zvonik i potpuno odvojen snažan fortificirani toranj.

U Slavoniji se »srijemska grupa« romaničko-gotičkih fortificiranih crkava temelji na preciznom snimanju i istraživanju, provedenom na terenu, uz niz novih detalja konstruktivnih, tipoloških i oblikovnih elemenata i proučavanje pojedinih slojeva gradnje.

Sjeverozapadna kontinentalna grupa tipološki očituje bar dvije tendencije: utvrđivanje s frontalnim zapadnim tornjem, odnosno tornjem nad južnom kapelom.

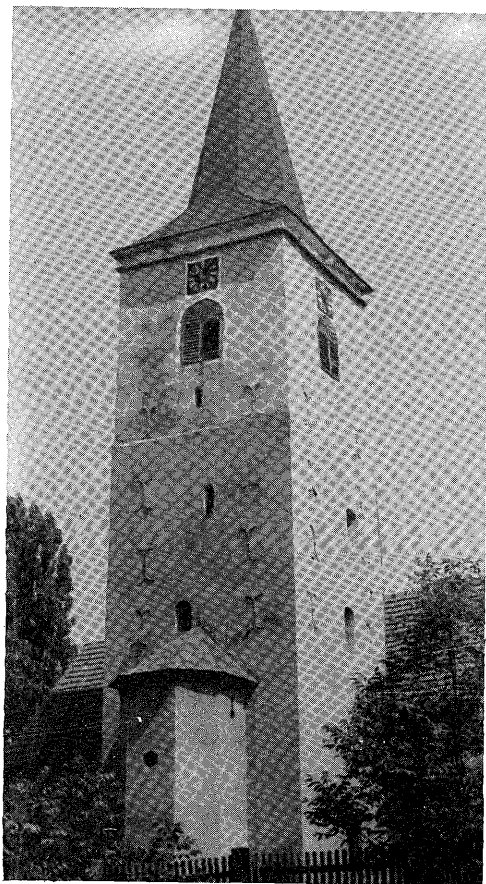
Posebnu grupu predstavljaju utvrđeni zvonici istarskih gradića.

Građa o našim tvrđavama i crkvama još nije u naučnom smislu dovoljno istražena, te je ova studija tek podloga i prilog za dalji istraživački rad, u kojem će oskudne historijske izvore u prvom redu nadomjestiti arheološka i arhitektonska istraživanja.

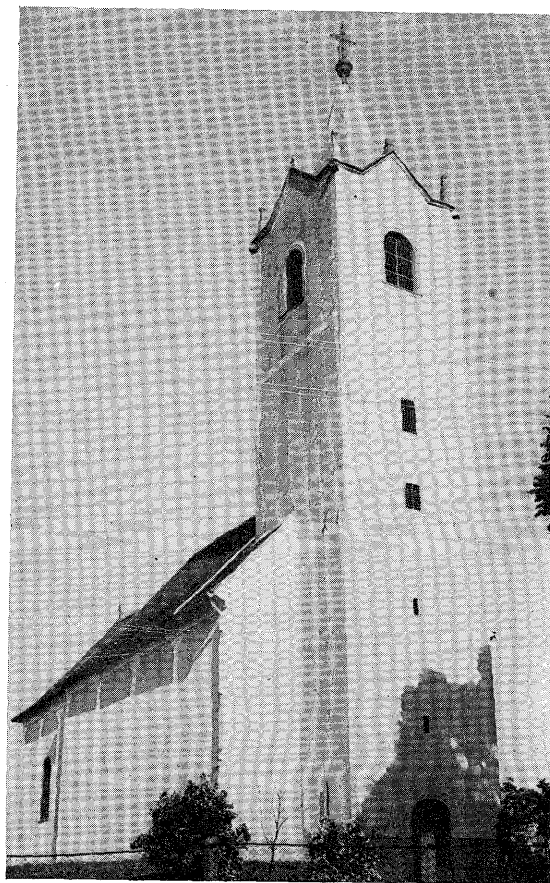
Spomenici su u ovoj studiji sistematizirani, proučeni su dokumenti, gdje su bili pri ruci, učinjene su arhitektonske i foto-snimke, i provedena je stilska valorizacija.

U knjizi koja čeka na tiskanje u »Liberu« arhitektonski je i fotografski snimljeno 36 primjera, uz potpunu dokumentaciju i analize, opaske, engleski kratki tekst i popis literature.

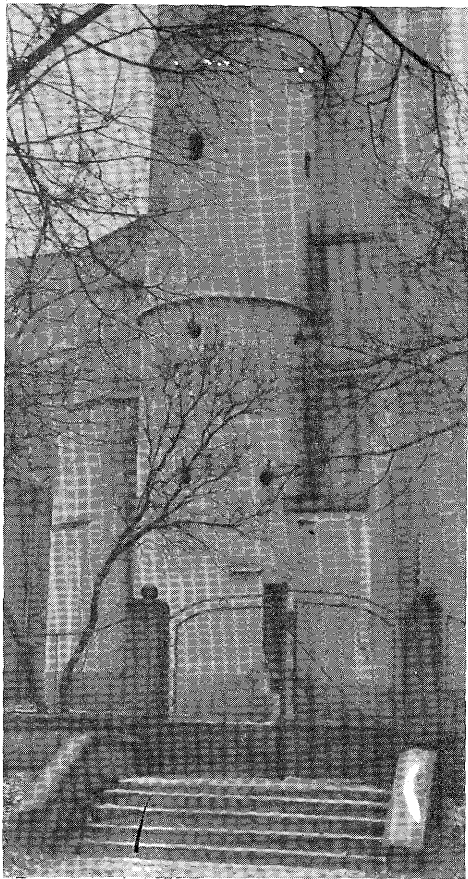
Svim tim spomenicima moramo posvetiti punu pažnju ne samo zbog toga što predstavljaju obogaćenje spoznaje historijskih zbivanja na našem tlu u doba teških i dramatičnih stanja ugrožavanja same egzistencije našeg naroda nego i s obzirom na izvanredne arhitektonske kreacije, gdje je tijesno povezana funkcija i forma, gdje, dakle, nalazimo savršeno spajanje sadržaja i oblikovanja.

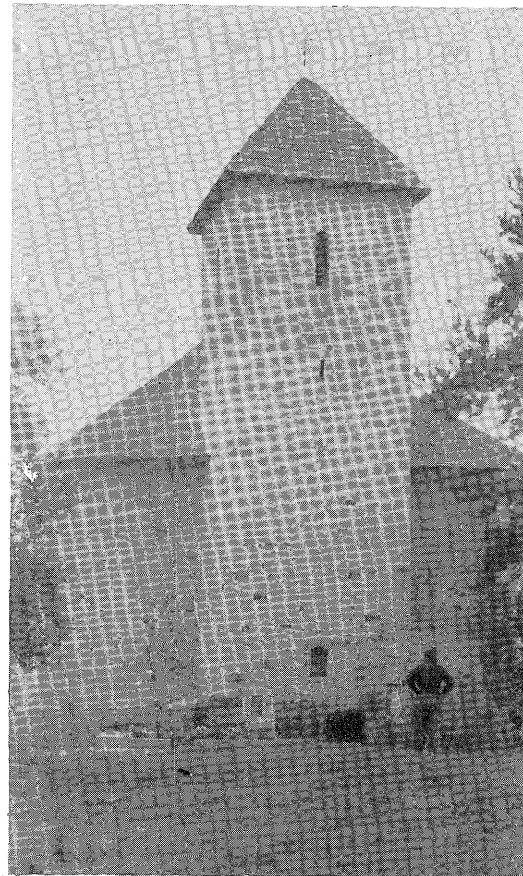
Zvonik sv. Mihalja u Miholcu.

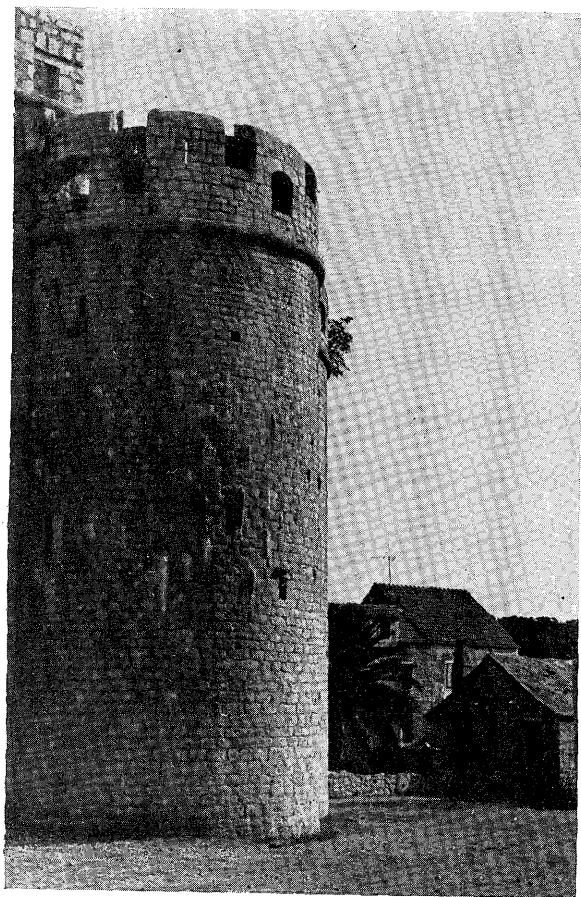
Zupna crkva sv. Petar — Orehovac.

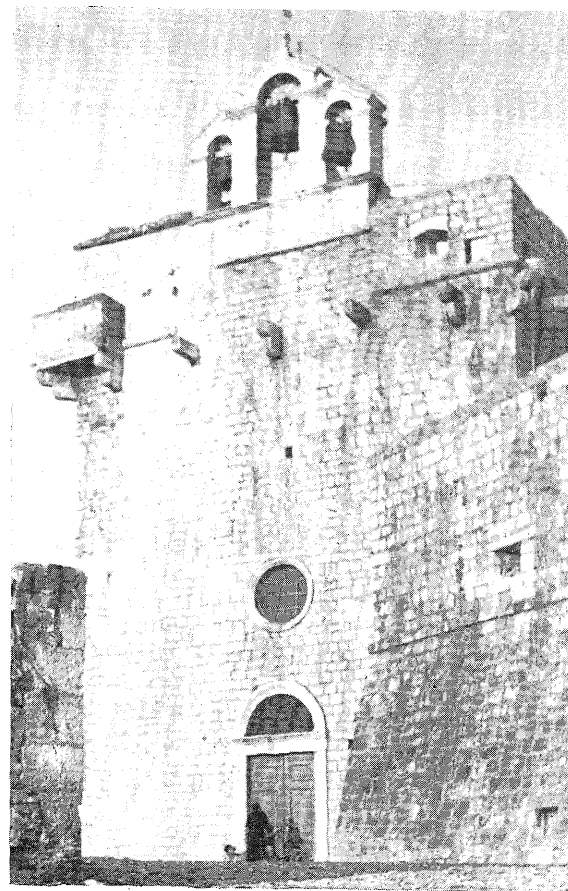
Stara kula sv. Marije bogorodice.

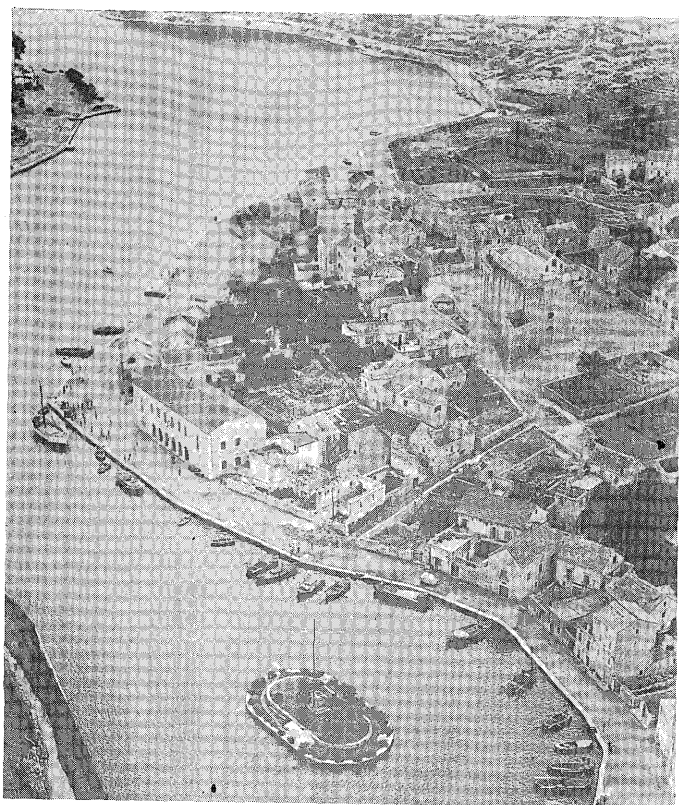
Sv. Marija u Kobašu.

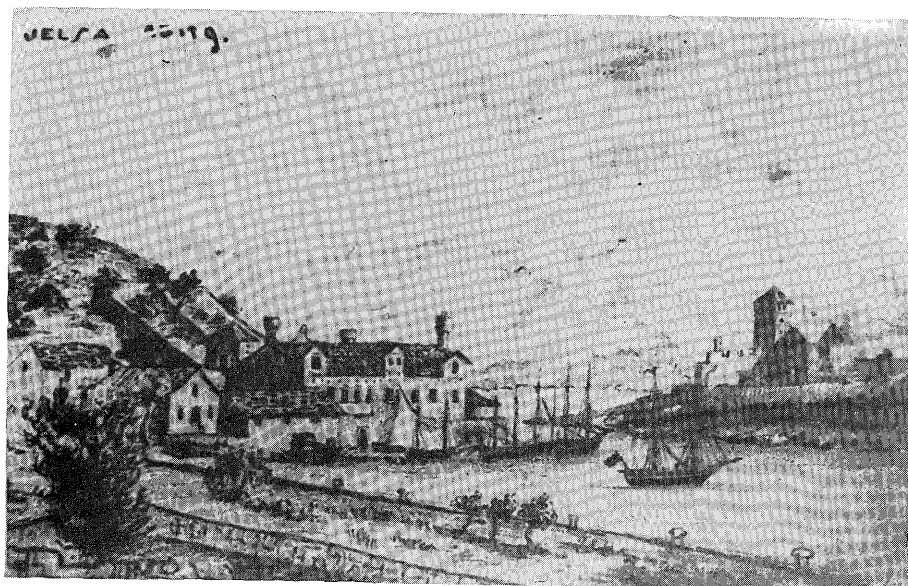
Sv. Marija od milosrđa — Vrboska na Hvaru, istočna kula.

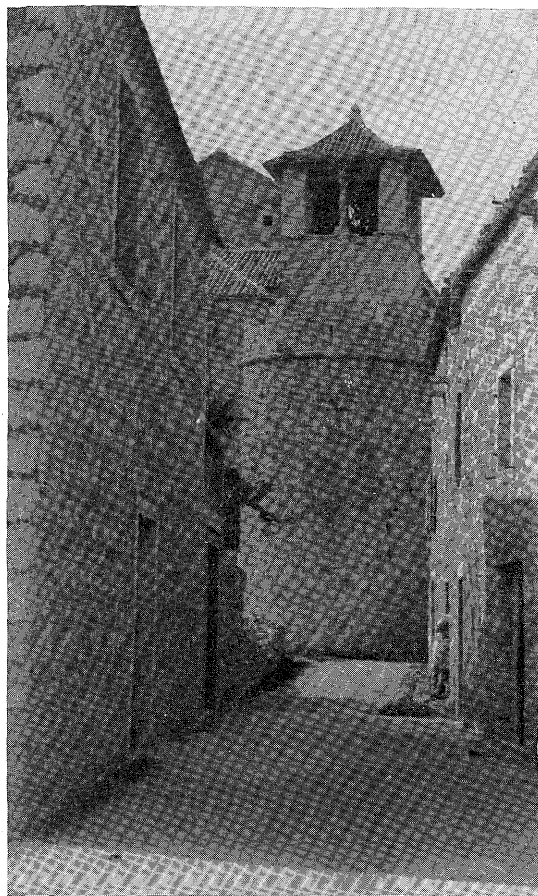
Sv. Marija od milosrđa — Vrboska na Hvaru.

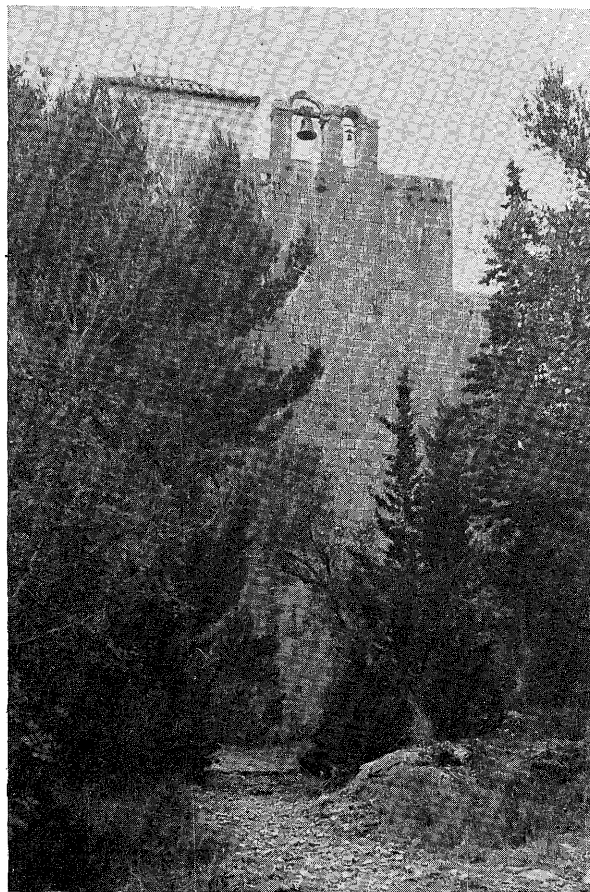
Vrboška na Hvaru.

Jelsa — prikaz crkve tvrđave iz 1519. god.

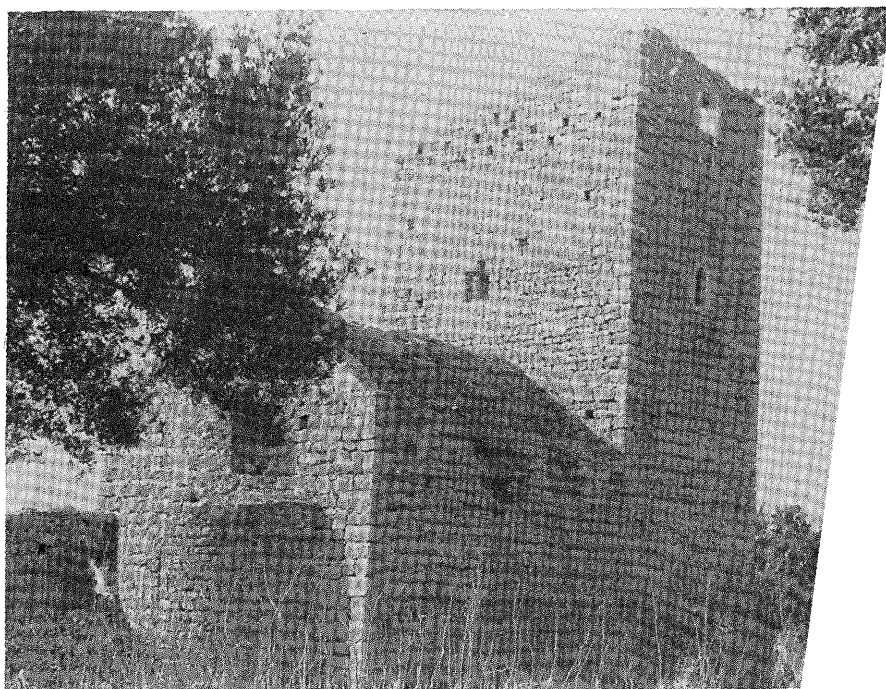
Sv. Petar mučenik — Starigrad, Hvar.

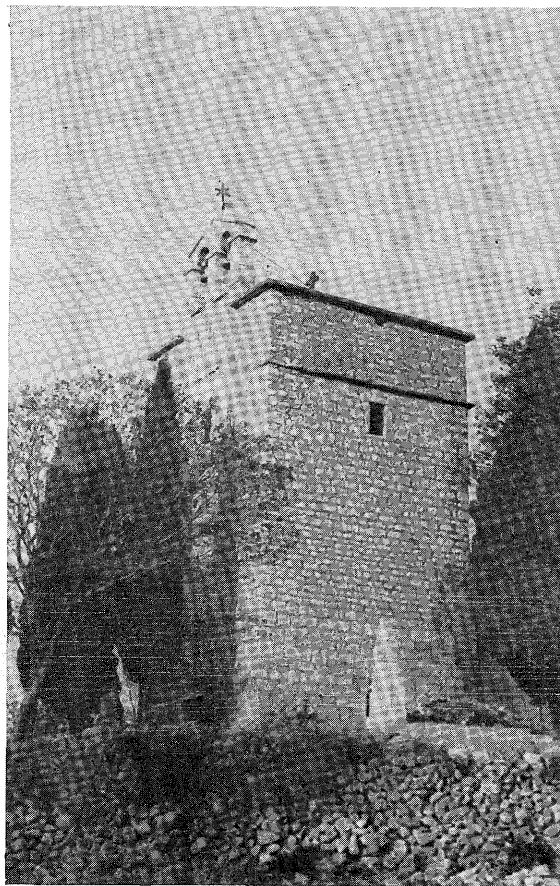
Sv. Duh na Sipanu.

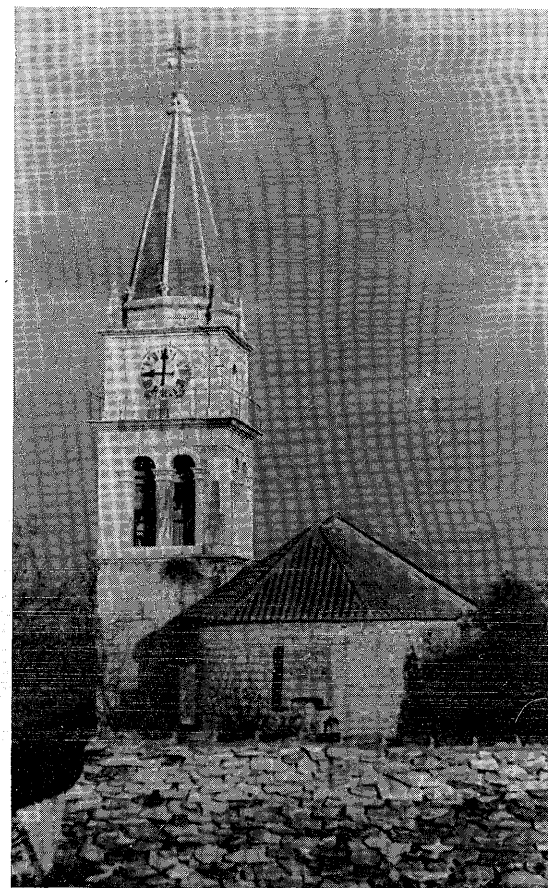
Sv. Josip na Mrdulji.

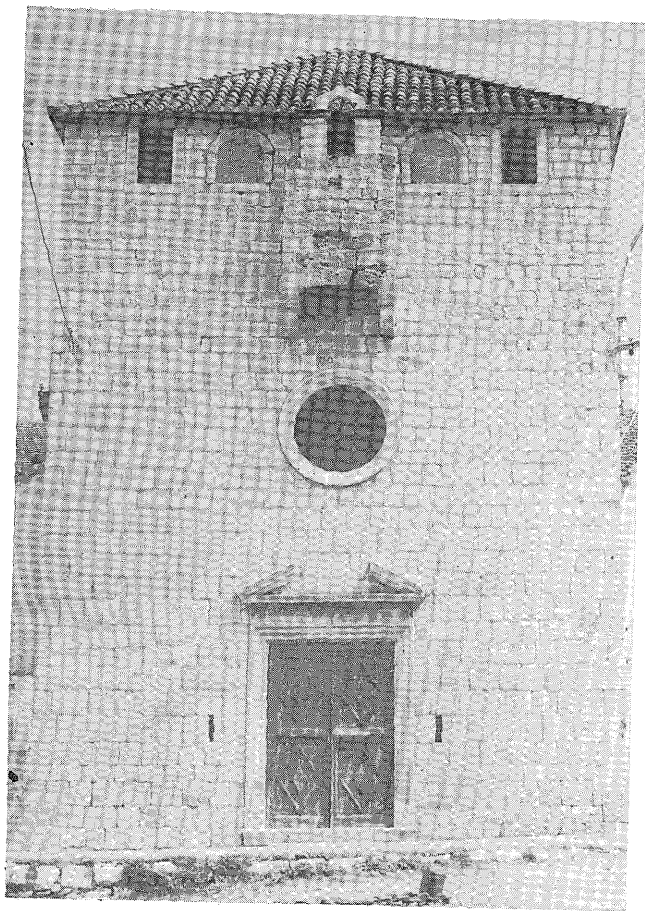
Sv. Bartul — Petrčane kod Zadra.

Sv. Mihovil u Miranju.

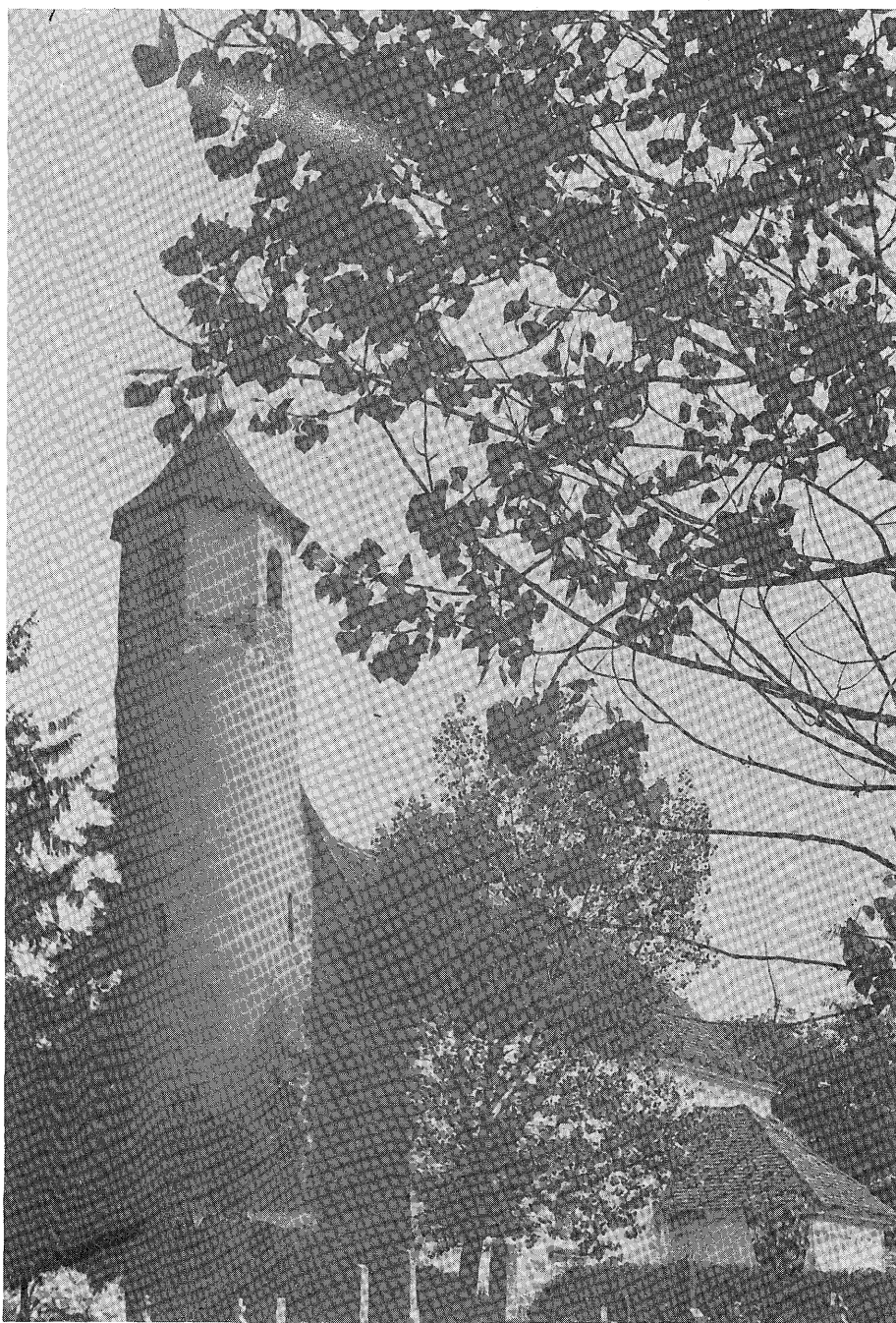
Župna crkva — Postire.

Sv. Rok u Komiži na Visu.

Gospa od Planice — kod Komiže na otoku Visu.

Sv. Bartul, Mikanovci.

Majka Božja na Groblju u Bapskoj.

Majka Božja na Groblju u Bapskoj — detalj potkrovnog vijenca